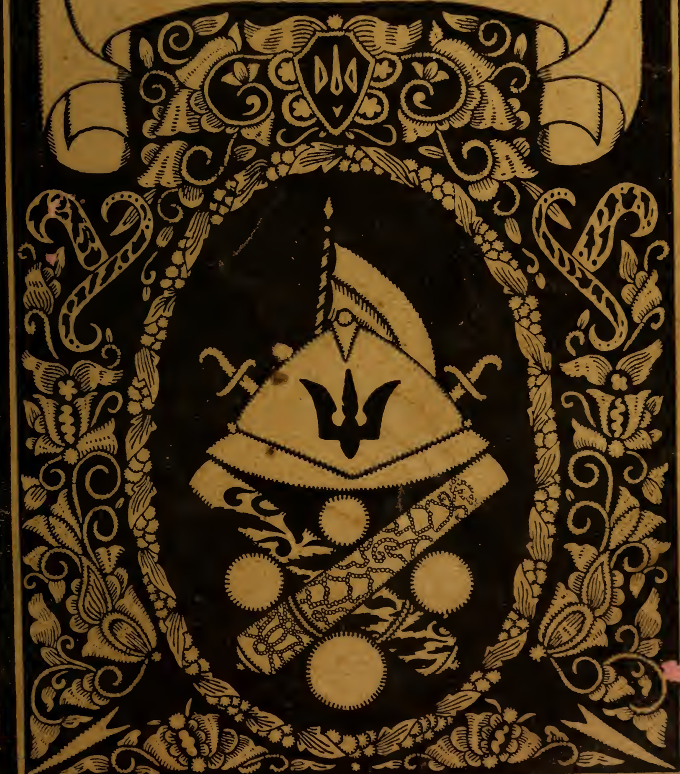


ВАСИЛЬ СОФРОНІВ

БО ВІЙНА ВІЙНОЮ



Василь Софронів.

Бо війна війною.

Збірка нарисів.

ЛЬВІВ—КИЇВ, 1922.

НАКЛАДОМ ВИД—ВА „ЧЕРВОНА КАЛИНА“.

З друкарні Ставропигійського Інститута у *Львові*
під управою Ю. Сидорака.

Весняна ніч.

Реконвалесцент Петро Шевчук поривисто всунув голову під накривало, приложив зверху малою, шпитальною подушкою і притиснув рукою.

Хвилю чув лише шуршіння соломи в подушці й шелест рядна. Та потім, крізь перешкоди знову вірвався до його вуха той сам короткий, урваний свист наче силою задержуваного в грудях віддиху і перед очима показався знову той сам образ: фіолетно-сине обличя і нерухомі, повні болю та муки очі.

Схопився, піднісся на ліктях і погляд з проблеском ненависті й одчаю вліпив у постать, що непорушно сиділа на сусіднім ліжку.

Це був старий військовий лікар, хворий на задуху. Крізь білу, тонку сорочку зарисовувалося худе, старече тіло. Вузка грудь разураз скоренько то піднималася, то опадала видаючи той короткий свист і клекіт флеґми, що так мучив його молодого сусіда.

Від білої бороди контрастом відбивали напів відчинені, сині уста й землистого коліру обличя порисоване густою сіткою тоненьких фіолетних жилок.

А ті очі! червоні, з малими від застрикуваної морфіни зіницями! Скільки муки в них, скіль-

ки болю, який жах смерті! А заразом яка жадоба життя в цім кожнім короткім, уриванім віддисі! Скільки напруження виявляє ця ціла постать у тім однім стремлінню, щоб як найбільше повітря втягнути в зболілі груди.

Тихий жаль клубком підкотився до горла Петрові. Скоро відвернувся і спинив свій зір на вершках дерев, на дахах передміських домиків, що видніли через відчинене вікно в пращальних проміням заходячого сонця.

— Гей! Там весна! Там радість! Там люди вештаются по вулицях! Веселі сміються!.. — снувалася тихо змучена думка, а груди жадно втягали чисте повітря зі всіми пахощами весни.

— Коби хоч сестра жалібниця скоро прийшла!...

Ах, як чекав він все на сестру Ганнусю. Вона така гарна, ніжна, така добра мов його мати. Часом сідала біля нього й розсказувала йому щось своїм тихим, мельодійним голосом. А він лежав тоді закривши очі. Здавалося йому, що слухав би її так цілу вічність. А коли вона відходила, знову сум якийсь огортав його. Знову бренів у вухах придушений свист задушливого віддиху. Знову врізувався в його душу та стояв усе перед очима той сам образ: фіолетно-сине обличя і повні болю та муки очі.

Доктор зайшовся довгим, затягаючим кашлем.

Петро не міг дивитися на нього, як він кашляв. Не міг дивитися, як флеґма дусила його, не давала відітхнути. Очі виходили наверха, ставали великими, наляканими. Обличя синіло ще більше. Жилки на чолі набігали кровю. Пальці судорожно корчились і рвали під собою рядно, а з грудий добувався кашель наче довгий, заливистий сміх смерті.

По таких нападах доктор застрикував собі морфіну та трохи заспокоювався. Знав добре, як шкідливо впливає вона на його ослаблене серце. Але жив тільки теперішністю і хоч на хвилю хотів зменшити свої муки.

В чистій, малій кімнатці снувалися вже вечірні тіні. Сумерк виглядав із кутків і замарків. Серце Петра оповивав холодною гадюкою тусок, а душу закрадався ляк смерті. Бачив себе на сметнім ложу, як мучений хоробою бореться зі смертю. Страшна, неумолима конечність в цілій наготі станула йому перед очима.

Тихо відчинилися двері. Повільною, легкою ходою війшла сестра. Ніжним серпанком прититінив сумерк її обличчя, лиш її очі своїм блеском усміхнулись Петрові.

— Я була в аптиці, пане доктор, і принесла вам хльороформу. Може й справді вам буде лекше від нього... Тільки лікар казав, щоби не за богато вдихати, бо шкодить на серце.

Її рівний, лагідний голос, вливався в Петрову душу та проганяв весь смуток, весь страх.

— Дякую вам... дякую... я так на нього чекаю... я маю ще етер... але він уже не помагає мені... — що кілька слів переводячи віддих хрипів старець. Тремтячими руками взяв плящинку, намочив у теч кусник вати та притулив її до носа. Віддих ставав трохи рівнійший, а голова поволі спадала на груди.

Доктор заснув.

Сестра легонько взяла плящину з його рук, поставила коло нього на столик і тихо підійшла до вікна. Її обличчя видалося Петрові, ще блідшим як давно. Якимось урочистим, таємничим.

— Сестричко, сядьте коло мене. Мені самому ту лячно. Такі страшні думки приходять до го-

лови. Ту так темно, понуро, а там за віком... погляньте, сестричко, яка краса! Бездонне, синє небо. Зорі, зорі — без кінця... І місяць дивиться в вікно... яка краса!..

— Я сяду біля вас і ми обоє будемо впиватися красою цієї ночі. Вам уже не довго лежати ту, скоро вже вийдете звідсіля і вернете знов до людий, до життя, за яким так тужите... А я остану тут... Сумувати... — додала тихо і склонила ніжну головку.

— Сестричко! Ганусю! А меніж не буде сумно, не буде банно без вас? Ясочко моя! Кохана... люба... — понісся тихий шепіт любовного признання.

* * *

Доктор сидів на ліжку цілий похилений наперед. У грудях клекотіло. Короткий віддих рвався разураз. Поволі, з трудом отворив очі, підніс голову й тихо простягнув руку по пляшинку з хльороформом.

Нараз обличчя його болюче, дико перекривилося, мов корч якийсь схопив мускули його лиця і перекривив у страшну ґримасу.

У світлі місяця видніли дві сидячі на ліжку постаті, нахилені до себе й затоплені в довгім, опянюючім поцілунку.

Взяв скоро пляшинку, накрив отвір ватою, приложив до носа й перехилив. Теч намочила вату й каплями спливала по вусах, по білій бороді, поки рука поволі, безвільно не опала. Голова сонно схилилася на груди і разом зі спиною повільно клонилася вперед. Пляшинка перехилилася в руці. Теч виллялася на покривало й поволі всякала в нього.

Щораз низше і низше клонилася немічно голова, аж цілим обличчям припала до великого, мокрого пятна.

Тихо, спокійно лежав доктор. Його вривистий віддих ставав чимраз коротший і тихший... Вкінці зівсім урвався, мов тихе, безнадійне хлипання дитини, якій кажуть іти спати, а воно раде ще побавитись, пізно в віч хлипає жалісно, поки не засне.

Крізь вікно спалося-тремтіло ясне проміння місяця мов срібні струни зачарованої арфи, а весняна ніч грала на них солодку мельодію любовних шептів і ясні акорди поцілуїв.

2. II. 1920 р.

На чатах.

Ішов сюди, на стійку й цілком не здавав собі справи, що ту кожної хвилі може стрінутися око в око з ворогом. Його душу вщерть наповняла могуча, пориваюча радість, що кричала в нім приглушуючи всі інші голоси: — Гей, завтра на відпустку! На відпустку!

Йшов майже з підскоком і був би заспівав собі потихо якусь пісню веселу, радісну як він сам, колиб не погикався що хвилі на вистаюче коріння та не мусів уважати, щоби не розбити собі в темноті голови о яке дерево.

А тепер стоїть на узлісю й опершись о дерево, вдивляється в синяву темряву. Десь близенько хлюпотить в береги ріка, та пізнати хиба лиш по сірих клубах мряки, що колихаються, хвилюють кільканацять кроків перед ним. Чорні, густі хмари женуть по небі важкими, збитими масами й тільки деколи заясніє на мить блідий ріжок срібного місяця. Часом мов з просоння відізветься в горі, то звідти зза ріки, то десь з цего боку крісовий стріл. Глухо відіб'ється від протилежної гори й замовкне.

Та він не чує нічого, хоч має наказ пильно вважати, щоби ворог не перекрався через ріку. Вдивляється в непроглядну мряку, а очима душі бачить рідну хати й цілу свою родину.

Як завтра вечером виїде, то над раном повинен бути дома. Так легенько застукає до вікна, що лиш мати збудиться! А як буде питати хто це, він нічого не відізветься, аж доки не вийде на двір. Тоді кинеться їй на шию! Боже, яка то буде радість! Це вже рік минув, як був дома. Але за те має тепер відпустку на цілий місяць! На цілий місяць! За цей час може вже й війна

скінчиться! Може вже не треба буде вертати до війська. Гей, як тільки замиренiе, то він зараз ожениться зі своєю Ганусею! Але як то вона втішиться, як його побачить!

— Ганусе, моя Ганусе! — шепче розмрійно. І йому ввижаються її коралеві уста, її очі сині, а веселі, як його душа тепер. Писала до нього недавно, що любить його дальше так як давно та жде на нього. І він її любить! Так, любить її, може більше ще як перше! Вбереться в нове своє вбрання й піде до неї зараз рано. Скаже її сперщу, що вже оженився! Налякає її! Ха-Ха! А потім схопить її в свої обійми й буде цілувати... цілувати до безтями...

Раптом вчувається йому якийсь шорох у лісі.

Нагадує, де стоїть і легка дрож пробігає по нім. Надслухує... Німа тишина... тільки ріка хлюпотить, мов хтось плаче тихо, там у мряці й у горі перекликуються кріси...

Хоче прикликати назад свою веселість, хоче дальше мріяти про Ганусю, про її сині очі, про своє щастя, та не може. Дивиться широко втвореними очима в темну ніч і бачить лиш кілька чорних пнів коло себе й сизі тумани мряки над рікою. І мов тяжка змора являється йому пригадка попередньої стійки на чатах. Радість із відпустки, про яку довідався сьогодня вечером заглушила була в нім на хвилю цей страшний спомин, та тепер він являється знов.

Стояв у ночі на чатах, як сьогодня. Стояв і дивився на ігриве мигтіння ріки, що мов плесо живого срібла блестіла, іскрилася, хвилювала в місячнім сяйві. Нараз почув недалеко шорох і побачив двох ворожих жовнірів, що підкрадалися до нього. Стрілив. Оба припали до землі. Та майже в тій самій хвилі один зірвався й почав утікати. Не стріляв за ним. Осторожно пі-

дійшов до другого. Цей лежав до землі обличчям і бився в останвіх судорогах конання. Відвернув його й глянув у молоде, бліде обличчя, на якім застигав якийсь дивний вираз смутку та болю.

Стрясається раптовою дрожю. Там у сірих клубах мряки, бачить те обличчя, бачить цілу постать убитого. Стоїть і дивиться на нього своїми сумними очима, а на грудях чорне пятно рани.

— Боже мій!

В безмежнім ляку притулюється близько, тісно до дерева, та очий відірвати від привиду не може. Вдивляється в нього й здається йому, що цей вбитий жовнір не сам. Ще хтось стоїть коло нього. Ось цілком виразно зарисовується з мряки якась жіноча постать. А там ще друга така. Так, це певно мати, а це... це може його дівчини. Припадають до вбитого й плачуть. А вбитий підводить тихо руку й показує на нього. І три пари очий дивляться на нього з таким болем, з таким смутком і докором, що його душа мліє й корчиться в страшних муках трівоги.

А мряка хвилює, рухається, оживає...

— То не імла, то душі... То душі тих, що погинули ту в цім ярі... — приходить йому через думку й він бачить, як зі сірих туманів виділюються, виростають постаті.

Ось стоїть один. В голові в нього чорніє яма. Ґранат зірвав йому пів чашки. Та він також не сам. До ніг його тиснуться діти - дрібнота, плачуть і шарпають його за поли, мов би питали в нього:

— За що вони забили тебе тату... за що?...

А тато гладить їх по головках, глядить кудись в незнану, темну далечінь і шле тим зором у світ оте розридане питання-скаргу: — За що?... за що?...

I тихо плаче ріка: За що?... за що?...

А коло нього стоїть якийсь з простріленою груддю... а там той із їх сотні, що його прошив скоростіл на дві половині... а там якийсь придушений скалою... а там ще й ще... богато, богато... І коло кожного хтось припадає, за кожним хтось плаче... А там якась дівчина щось збирає. Він видить виразно, як вона зносить щось і складає до купи. Поволі виростає з тих кавалочків голова... кадовб... ноги...

З диким одчаєм жаху й жалю якогось невимовного, незнаного вдивляється в ту товпу привидів.

Нараз чорні постаті виринають біля нього. Чує, як хтось затикає йому уста, хтось вириває йому кріса, якісь руки кладуть його на землю.

Бачить над собою млавий поблеск сталі й щось холодне, млосне, пекуче прошибає його груди.

Сіра імла заслонює йому очі...

І здається йому, що в тій імлі біжать до нього душі з чорними пятнами ран, душі вбитих жовнірів. Боїться їх. Корчиться. Пручається. Боровиться.

Ось вони вже над ним. Вони спокійні. Стоять кругом нього й у кожного в очах він бачить той сам смуток і біль. Один зближається до нього, простягає руки, хоче обняти його. Пізнає. Це той, що він його застрілив.

— Брате! — шепчуть тихо уста.

Гострий біль проникає його цілого, якась сила випружує всі його мязи й чорна, непроглядна заслона небуття закриває його свідомість.

...А чорні постаті крадуться тихо далі...

18. і 19. X. 1921.

Бо війна війною!

Великими, збитими відділами переходили через село, що тяглося здовж неглибокого яру. Тумани пилу клубами котилися за ними. Масками закривали їх спітнілі обличчя.

Вже мало були подібні до війська. Революція знищила їх карність, селяни нападали на них, розоружували, відбирали їм їхне майно. Чулися безсилими на ласці й неласці селян. Хоча еще два дні тому були побідниками, чулися певними свойого життя, бо ще два дні тому забирали по селах худобу та збіжжя.

Йшли для безпеки великими гуртами, а в душі ховали одно велике бажання: як найскорше вирватись з того ворожого краю, до своїх домів. Переходили селом скоро, без порядку й чули за собою гнівні, повні ненависті, жадні пімсти погляди мешканців, яким недавно забрав якийсь їх відділ всю рогату худобу.

Такий похід тягнувся через село вже другий день майже без перерви. Тільки як срібна сутінь залягала землю, стихали їхні кроки й курява знов опадала на сірий, стомлений шлях.

Великим червоним кружком зійшов місяць. Золотими блесками заясніла в його світлі церковна баня, а білі стіни хат у зеленій оправі садів усміхнулись знову тихим спокоем літної ночі.

Ішов сам, бо ще боліла його недавно ранена нога й тому облишився від своїх.

Війшов у село.

Пізнав його, бо був у ньому перед кількома днями з карним відділом.

Якийсь ляк обходив його:

— Може не йти в село?

Ні! Що він винен? Він має чисту совість! Йому приказано, і він мусів послухати! Він сам навіть старався, щоби взяли як найменше худоби. Йому жаль тих селян, він знае, що й вони не винні, що вони тільки свойого боронять!

Успокоївся.

Був такий змучений, що не бачив гнівних поблесків ув очах господаря, до якого зайшов на нічліг. В кімнаті було тихо й темно. Господар посвітив йому стільки, що міг побачити, де стоїть висока, деревляна постіль, на якій мав спати й відійшов.

Не міг заснути, хоч як був утомлений. Незмірний тусок наляг на його душу, стиснув серце холодними щемками жалю за чимсь незнаним, далеким. Огорнуло його почуття страшної самоти, опущення, туги за якоюсь близькою, щирою людиною. Лежав непорушно та слухав тих таємних голосів, що квиліли в нього в грудях, того тремтіння розболілої душі, того плачу розжалобленого серця. Широко втвореними очима дивився в напрямі вікна, що ясним пятном зазначувалося в темноті. Від вікна клалася довга смуга тьмяного світла на поміст, а за тою смугою лежала густа, чорна, бездонна темрява. І з тої темряви почали виривати й пересуватися перед його очима картини давно минулих днів. Безжурна молодість аж ген, ген від дитинства, доки міг засягнути памяттю. Мама... Батько... Потім школа, забави,

товариші. А потім мов рожева царівна мрій... вона... райдужна стать, його любови.

Тихо мов очарований видінням підвівся. З безмежною тугою простягнув до неї руки. Хотів прикликати її до себе хотів почути її близкість, хотів, щоби вона поклала ніжну головку йому на груди й укоїла його втомлене серце.

Та вона зникла...

Безсило впав обличям на подушки й у нічній тишині почулося тихе, безпомічне ридання опущеної, самотної душі.

І господар не спав. Ходив по подвірю й разпораз заглядав до стайні, де перед кількома ще днями стояла пара волів і дві корови, а сьогодня чорніла пустка. Від того нещасливого дня не спав майже ні хвилини. День і ніч ходив по подвірю, заглядав до стайні й вибігав звідти в розпуці та люті, оглядаючись мов голодний вовк, чи нема де котрого з тих чужинців, що його так скривдили. Вони хотіли збіжя, селяни не хотіли дати й зате карний відділ забрав у них всю худобу.

Але він ще пімститься за свою працю, за свою крівавицю.

Та щож, коли жовніри йшли великими відділами та не задержувалися в селі.

Аж тепер!!..

Ходив по подвірю та глипав крівавими очима на темне вікно. Чекав пізнійшої години, щоби йому хто не перешкодив. Що хвилі виглядав на шлях, чи не йде ще де який відділ, або йшов до стайні, щоби ще більше роз'ярити свою лють.

— Я пімщу вас! Пімщу! шипів крізь затиснені зуби. А в грудях бурлила, клекотіла, кипіла злість, бажання пімсти, страшної крівавої відплати.

Не міг довше видержати. Скочив у сіни, з лоскотом відчинив двері й одним замахом стягнув жовніра з ліжка.

Де мої воли, корови? Віддай мені їх! — простогнав, бо злість захапувала йому віддих і била серцем о груди.

— Де моя худоба? — зашипів ще раз майже в обличя жовніра.

Впало кілька тихих, заляканих слів, потім крик і стон і шамотіння та стукіт падаючого тіла. На пятні тьмяного світла, що падало з вікна на поміст зачорнілося дві постаті.

Здавив рукою за горло, а другим пястуком бив по голові, по обличю. Колінами мяв і місив груди. Все більша та більша злість і жажда крови охоплювала його. Вслухувався в усе слабші й слабші стони, слухав як тріскали ребра під гнетом колін і мяв, і бив і рвав на осліп ще дужше, ще завзятійше. Чув мокру слизь крови під руками й це ще більше сердило його.

Аж безсило впали йому стомлені руки...

Підвівся, й дивний спокій почув у собі. Нагадав воли й корови, та вже не взяли його ні лють, ані жаль за ними. Тільки оглянувся, взяв із постелі рядно, розстелив, завязав у нього трупа, певним, привичним рухом завдав собі на плечі й поніс за село.

Постояв хвильку слухаючи, як тягар безвладно впав на дно яру, як, мов тихий стон покотився в нічній тишині лякливий відгомін.

А рано найшов на постелі медальйон з образком дівчини. Повісив його побожно на стіні під образами, бо думав, що то свята.

1. IX. 1921.

Відвідини.

Я сидів на дощаній причі і недовіряючи собі вслухувався в німий відгук слів, що, здавалося, бреніли ще в моїх ухах: — Підгірний! На браму! Мама приїхала!

— Тебе кличуть на браму! — відізвалося нараз кілька голосів, мов на доказ, що я не помилився.

Я вибіг з бараку й погнався вуличками табору, а серце товклося у грудях так дрібно, скоренько, як би вибивало такт тій думці, що безперервно, мов добуваючися до найглубших закутин мого мозку, кричала:

— Мама приїхали! Мама приїхали!

Нараз серед того втішного крику розрадуваної душі мов громом пришибла мене інша думка і я пристанув.

— Чого я тішуся? — І не чекаючи відповіді, з непоборною силою, зі силою властителя, пана й тирана знов обгорнула мене в свої бездушні обійми та моя звичайна апатія, те душевне пригноблення, отупіння, від яких я на хвильку був вирвався.

Я хотів відігнати їх, я боронився.

— Мама приїхали!—кричав я в душі, заслонюючися перед ними тою думкою. Та дарма...

— І що з того, що приїхали? Вечером поїдуть назад, а ти дальше лишишся тут!

Я йшов уже поволі. Ось видно вже сірий гурт полонених, що з жаждою волі, з туском безмірним ув очах дивляться там — за браму.

А за брамою стоїть другий гурт.

Гомонить неперерваним гамором нарікань, плачів і зітхань. Кидає в повітря неповздержані зойки-слова, наболілі тугою розлуки.

— Іване...

— Тату...

— Васильку, мій, Васильку...

Я замішався в товпу товаришів, перед якою ходив стійковий, щоби не допускати нікого за близько до брами.

— Михасю! сину мій! — знявся серед гамору за брамою якийсь тужливий, важкий сльозами крик і перелетів через залізні ґрати, через високі колючі дроти до нас.

Мов у розбитий дзвін ударили ті слова в мою душу й придушено затрясся в ній відзвук радості, якийсь фальшивий, нещирий.

— То їх голос! То мама!

Стояли під брамою. Припали розплаканим обличчям до штаб і рухали, скривленими від придавлених ридань, устами, мов би щось хотіли сказати мені. Та слів не було чути. Тільки сльози, що котилися глубокими морщинами та капали на сіре, холодне залізо, говорили за них.

Я вклонився. Хотів на привіт помахати рукою, однак знову почув фальшиве дренчіння душі. Стояв і дивився на їх старече, поморщене обличчя, на космики сивого волося. Дивився на їх немічну, згорблену стать і чув, як до мого серця хотіла знову вдертися правдива, щира радість, що по довгій неволі я побачив їх ту, що за хвилю буду в їх обіймах, як давно, давно. Та ця зневіра, ця

сонність, що засіли в серці по перших днях тяжкого смутку, невгамованої туги за волею, страшного одчаю, не допускали того почування до мене. Я уявляв собі недалеку хвилину нашої стрічі. Представляв собі, як повними безмежної любови цілунками покриють вони моє обличя. Нагадував моє горе й розлуку й неволю, та ні один порив того почування радості, чи вдячності, ні один порив зворушення, яке я хотів у собі викликати, не могли дійти до мого серця.

Міцно засіла там тупа байдужність до всего.

Я хотів налякати себе:

— Невже справді немає вже в мому серці місця на ті почуття. Невже так сильно, можновладно залягла там та рівнодушність, та зневіра в життя, в людий? Невже справді моя душа — це розбитий на віки дзвін?

— Чиж не все тобі одно? — тихо шептала й на це сонна апатія. — Не все одно?...

Потім покликали маму до канцелярії. Хитким, старечим кроком увійшли через браму. Заплакані очі виліплені в мене. Уста скривлено, болючо посміхалися. Увійшли в канцелярію, а по хвилі жовнір впровадив мене.

Припали до мене й на своїй руці я почув нараз поцілуй. Ніжний і тихий, а такий палкий, а жагучий, як та матірна любов велика. Несміливий мов украдений, а такий потрясаючий, а такий вимовний, як мова серця.

Він ошоломив мене.

— Мене? мама? цілують в руку?

— Вони зрозуміли мене! — мигнула друга думка. Я вчув, як оживає моя душа. Горяча дрож невимовної вдячности перейшла по мені, здавила серце, стиснула горло й бризнула з очий повіню дитячих, невгамованих сліз.

Я заридав.

Нестримана буря придушених, віділхнених почувань, туга за волею, жаль до людий, жадоба життя, любови, обхопили душу й на грудях у мами я ридав як дитина. Щось рвалося в мені, якісь довго затаєні стони, глибоко заховані хлипання колотилися в грудях і виривалися на світ зі сповіддю сліз.

Душа відродилась, ожила.

А коли жовнір казав розпращатися, ми ще не промовили до себе ні слова. За маму сказав усе один цілунок, за мене говорили сльози.

— Мамо! Мамо!...

— Будь здоров сину!...

10. IX. 1921 р.

Зірка.

Мартин був нині в радісно-вичікуючім, нервовім напруженню і то від хвилі, коли їм рано прочитали приказ. Деж таки! Нині дає його сотня перший раз стрільців на варту й він належить до тих перших вибранців. Значить, пізнали, що він неабиякий жовнір! Признали йому, що він один із найліпших.

Цілі передполудневі вправи посміхався задоволено та хоч призвичаївся вже підчас виконування вправ нічого не думати, то все таки допускав час від часу думку, яка мов далеку фатаморґану показувала йому його самого з блискучою зіркою старшого стрільця на ковнірі. Тоді його губи здрігалися несміло, задоволеною посмішкою й він ще з більшим усердям виконував хвати кріса, ходив, клякав, падав долів, аж щось йойкало йому в середині.

Нарешті вправи скінчилися й сотня вернула до школи, яку занимала на кватиру. Мартин навіть не пообідав добре, а почав прилагоджуватися. Оглядав кріса, чи нема де якої порошини, повтаряв хвати, щоби часом не змилити перед паном хорунжим, що буде сьогодня мати інспекцію. Потім ішов до прибитої на стіні карточки та старався відчитувати вартові приписи. Знав їх

вже майже на память, бо вістун повторяв їх з ними кожного ранку, але не довіряв ще собі.

По пустих, великих кімнатах розтявся сюркіт свиставки. Загомоніли голоси: — Збірка варти! Збірка варти!

В одній хвилі був на площі. На привіт став позір перед командантом варти, паном вістуном і при тім жадібно подивився на його зірки, що ясними відблесками сонця підморгували до нього.

Хвати кріса перед паном хорунжим вийшли Мартинові дуже добре, почетний хід також. Йшов на вартівню задоволений, гостро вибиваючи такт.

Що з того, що в селі називали його всі ліптяем, а в школі був ненайліпшим учеником. Ту він покаже, до чого здібний! Коби лиш так дістав почетну стійку, щоби всі виділи, як остро він буде ходити, робити звороти та поздоровлювати. От, як би так побачила його на почетній стійці мама! Вона мае десь сими днями приїхати до нього. Як би побачила, думала би, що її син став уже яким ґенералом, що так остро ходить, а на неї й не дивиться.

Сміявся в дусі.

Пан вістун призначив йому стійку під маґазином муніції, однак сказав при тім, що ця стійка ще важнійша від почетної, й тому він дає її Мартинові. Мартин затремтів з радості. Якісь дрібні іскорки пробігли по цілім тілі й запалили в ньому кров. Натягнув поважно облича та дзвінко вдарив каблуками на „позір!“

Перебрав стійку. Розвідчик, старший стрілець, ще раз напімнув його:

— Памятай! Нікого з невійськових не смієш допустити до брами! Три рази крикнеш „стій“, а не слухае, тоді стріляй, хоч би це був твій рідний тато! — Зробив при тім як найбільш строге облича, блиснув очима й повів стійки дальше.

Мартин остав сам.

Ах, коби так хто підійшов до брами, щоби він міг крикнути „стій“, або й стрілити.

І він, ходячи перед брамою, снував мрії, що ось то хтось підкрадається до маґазинів, щоби висадити їх у повітря, а він задержує, стріляє й убиває його. Потім дістає медаль і стає старшим стрільцем. Ні! вістуном! За це він став би вістуном! Ех, коби то він мав уже бодай одну ту зірку, та право приказувати! Стояти і приказувати: „Долів!“ — „Встань!“, „Долів!“ — „Встань“ — і глядіти, як на твій приказ падають люди, як кусники дерева, як безвільна, бездушна машина.

Весняне сонце сміялося до нього, а молоде, ніжне листя дерев шелестіло мов подивляло його. На вигоні перед брамою несміло зеленіла молода травичка та з подивом і покорою клонилася йому.

Ходив уже довго. Вже перестав остро витягати ноги та прибивати кожний крок, бо злий був, що ніхто з його старшини, ні товаришів не бачить його.

Нараз почув недалеко якийсь радісний, аж розплаканий голос:

— Ай Мартинку! Аж тут я тебе знайшла!

Обернувся й пізнав маму.

— І чого вони ту прийшли? — подумав, але зараз почав ступати твердо та струнко мов не завважуючи її.

Мати йшла скоро, аж підбігла. Сиваве волосся вихоплювалося зпід великої, чорної хустки, а очі горіли сльозами радости.

— Ай, синку мій, синку!

— Стій!

Пристанула.

— Який він гарний тепер! — подумала та знов хопилась іти.

— І що з ними робити? — Оглянувся. Недалеко на скруті показалася постать старшого стрільця, що йшов зі змівою стійок.

— Мамо! стійте, бо стріляю! — крикнув мов несамовитий і викинув кріса як на команду „до стрілу готов!"

— От, Мартинко! А він ще жартує зі мною! Ходи, хай обійму тебе! — шепотіла, задихаючись і бігла до нього.

— Вона ще цілуватися схоче... а там старший стрілець бачить... пропала моя зірка.. — мигнули йому через голову думки. Перед очима замаячів на мить ковнір, на нім появилася зірка й зникла.

— Ах, синку мій, дорогий!

— Стій! — і гукнув стріл.

Мартин уратував зірку.

Семань.

Скільки разів полину на крилах споминів у ті примрачені серпанком давнини, минулі дні мойого дитинства, стільки разів стає він мені перед очима. І чим більше поринаю в пригадках, тим рідшою й прогляднійшою стає імлиста заслона часу, тим виразніше бачу кожну дрібничку тої безжурної пори забав і втіхи, тим виразніше бачу його.

Гей, спомини! Ви чародії! Ви з темних пропастий минувшини воскрешуєте наші вчинки, наші чуття, наші переживання й у золоте сяйво краси сповивши, розсвітлим хороводом ведете перед нас! —

Кликали його всі Семань Курка, хоч прізвище мав інакше. Це здається тому, що мав переломану ногу й кривав на неї та смішно при тім потрясався. Добре пригадую собі його невисоку, худорляву стать, загорнену все в той самий подертий і густо полатаний, споловілий сірак. Його рідко коли чесане, скуйовдане волося. Його старече, сильно морщинами пооране обличчя зі сірими вицвілими очима, з фіолетно-синім, жилковатим носом, з темними, щетинястими вусами, що на кінцях мов вимоклі, переходили в якусь жовтаву відтінь. З його рудою щетиною, не ду-

же часто голеної бороди, в якій густо пробивалися срібні волоски. В зубах держав звичайно малу, власної роботи люльку, або ссав „мачку“: виймав із недокуреної люльки рештки тютюну, клав за чорні зуби та довго висисав, цикаючи час від часу жовту слину.

Може бути, що його цілий зверхній вигляд був не дуже притягаючим. Може бути, що був Семань недбалиця, пяничка та взагалі пропаща душа. Однак я любив його й він був другом мойого дитинства. В його сірих сльозавих очах світила все тиха добрячість і любов. По обличчю блукала все несміла мов винувата якась посмішка. А своїм уриваним, розтрясеним як він сам, голосом, умів оповідати такі гарні казки та байки, що я був би слухав його цілими днями.

Пригадую собі його, доки тільки можу засягнути памяттю, від самого зарання моїх спомининів. Головним його заняттям у нас було пильнування садовини в літі. Позатим крутився коло господарства, а зимовими вечорами лущив кукурудзу. Мав свою маленьку, напів розвалену хатину за селом і малий шматок города, та майже цілий рік сидів у нас, помагаючи, в чім було треба та в чім міг.

Семань був другом моїх дитинних літ. Скільки то хвиль перебув я з ним у садовій буді, слухаючи тих його казок про зачарованих царівен, про недобрих сестер, про свекрух, про сопілку-самограйку, про ріжних опирів і багато, багато инших. А скільки то сикавок, та сопілок, та луків і инших іграшок наробився він мені! А я виносив йому часом за те тютюну доброго, то цукру на „арбату“, то чим міг другим, відплачував йому за його доброту. Та чи можна злічити та описати всі ті дрібнички, всі ті на око незна-

чні переживання, що мов тоненькі ниточки, злучили наші серця зі собою? Бо й він любив мене!

Та одного літа сталося щось таке, що одним махом розтяло, здавалося на все, ті наші задушевні звязи, відтрутило нас від себе.

Я мав тоді девять літ. Одного пополудня післав мене батько на почту надати гроші. Гроший було богато і я, стрінувши на подвірю Семаня, похвалився йому ними та побіг стрілою на почту. Там сягнув я до кишені за грішми, а їх вже не було. Страшна трівога сповнила мою душу:

— Невже я загубив? — І я мов несамовитий, кинувся шукати по дорозі. Та дарма. Гроший не було.

Батько нічого не сказав мені, тільки його згрижений та повний докору погляд ще більше прибив мою пригноблену душу.

Минали дні, а гроші, мимо старанних пошукувань не находилися. Минув уже й тиждень і неприємне почуття провини, що огортало мене, вже почало затиратися і я вертав знова до давного, безжурного життя, коли це дали батькові знати, що Семань, який цей цілий тиждень наливався в коршмі, по пяному вимовився, що це він найшов мою згубу.

Гроші відобрано йому ще майже всі і я повинен був з полегкістю відітхвути! Та почувши про це, я, місто тішитися, заховався в саді в темний куточок і, припавши там до землі, довго плакав. Я почув, як нагло пірвалися ті золоті ниточки дружби й моеї дитинячої любови, а до мойого серця перший раз заглянуло розчарування та зневіра в людий.

— Чому він не віддав мені їх?... За що заподіяв мені таку прикрість?... Я-ж його так любив, так довіряв йому.... а він звичайний злодій!...

Я плакав довго, а потім така злоба, така злість і гнів на нього заклубилися в мені, що як би він був на подвірю, я кинув би був йому в облича всі його іграшки й прогнав би його, сам витрутив би його за браму. Та Семань і сам не показувався й довгий час я не міг його зустріти навіть на селі. Оминав мене.

Аж раз побачив я його, як стояв за нашим плотом, заховавшись за дерева. Мене не бачив. Водив сумними очима по подвірю, дріжачі уста тихо шептали до себе, а по обличю котилися сльози.

Мені жаль стало його. Рана молодого серця, яку він задав, скоро загоїлася і я нудьгував уже без нього, без його казок. Тільки пригадка його чину відтручувала ще мене від нього і я не шукав за ним. А тепер він стояв ось ту та плакав.

Чого він плаче?... Йому певно жаль!

— Семаню, що вам?

Здрігнувся.

— Це ти... — Уста ще більше затряслися йому, а з очий ще рясні́йше покотилися сльози.

— Забудь мені... Забудь... Мене лихий так був опутав... Забудь...

Може бути, що тепер це було би для мене замалим виправданням, та тоді... тоді вистарчало воно мені аж надто!

Він не винен, не винен! Мій добрий, старий Семань... Він не винен!... — раділа думка і я став просити його, щоби вертався до нас, бо ніхто вже на нього гніватися не буде.

— Не піду... ой, не піду вже до вас ніколи... — залебедів, любовно прогортаючи тремтячою рукою мое волося. — Не піду, бо я не варта... не варта... Лиш часом прийду сюди і подивлюся звідси на це обістя, на цей сад... Ту я від маленьку, від дитини зріс, ту перейшло ціле мое

життя... А тепер... Ні! я не можу... не можу ввійти туди знов... Там рай... а я не варга!... — говорив, а сльози градом котилися глубокими морщинами його худого обличчя.

І таки не приходив уже до нас ніколи. Лиш часом я бачив його, як стояв за плотом, між деревами та з тугою дивився на наше подвіря. Я вибігав тоді до нього й він казав мені казку. —

Помер, давно помер уже Семань. Та скільки разів у години втоми або скуки розвійні спомини оснують мою душу, скільки разів полину думками в рожевий край моїх дитинних літ, то все бачу його, стоїть між деревами й водить сумними, тихими очима по подвірю, по саді, по тім утраченім своїм раю, а по обличю котяться сльози. І все приходить мені тоді думка:

— Так і я, Семаню, стою тепер за огорожею минувшини та дивлюся з тугою в той роскішний, чарівний рай мойого дитинства, до якого вже більше не верну... І сльози мені так само канугь Семаню!... Та тільки серце рветься жалібно:

— За яку... за яку провину?...

9 і 13 X. 1921 р.

Каліка.

Як перший раз прийшов до свідомості, побачив мов через мраку білі стіни й чисту, білу обстанову якоїсь кімнати.

— Де я? — Старався пригадати собі щонебудь зі свойого життя, що навелоби його на слід, звідки він ту взявся? Та довгий час ніяка думка не приходила йому до голови. Лежав бездумно, рівнодушно дивлячися склянними очима перед себе.

— Евген Борецький... — мигнула перша думка.

Це було його назвиско.

— Так... Так... Евген Борецький... Евген Борецький... — повторяв у думці все ті самі слова. Потім до тих двох долетіло ще одно: — Четар... — і його очі оживилися.

В його уяві почали з трудом, поволі віджвати якісь невиразні споминп. Був студентом фільоссфії.. потім пішов до війська... був на фронті...

Мов перед якоюсь страшною пригадкою заплющив сильно повіки.

— Я в шпиталі...

Порухав головою й почув сильний шум. Потім підняв трохи одну руку, другу... Хотів порушити ногами, та враз почув у них острий, нестерпний біль. Видалося йому, що западається в якусь бездонну пропасть. Летить зі шаленою скорістю, у грудях робиться млосно, хоче кричати й поволі розпливається в чорній безодні несвідомості...

Знов пробудився. Коло нього лікар, сестра, санітети.. Розвивають бандажі на нозі... Друга забандажована лежить відкрита на рядні... Знов чує рвучий, безмежний біль і знов тратить свідомість...

Так було довший час.

Короткі пробліски свідомості давали певність, що буде жити, а довгі перерви, в яких він тратив память позволяли йому не відчувати цілого безміру болю.

Коли в послідне пробудився з непамяті, чув себе дуже ослабленим, але заразом почув у собі невимовну радість, що буде жити. Повернув голову до вікна, та з любовю глядів на голубе пятно неба, та на вершки дерев, що заглядали до його вікна. Якась пташка стрибала по тонких галузках, потім сіла на раму його вікна, стукнула дзьобом о шибу та, мов налякавшись чогось, полетіла кудись далеко.

Усміхався та думав про те, як гарно жити на світі.

Прийшла сестра.

— Я буду жити, правда?

Якось боязко й непевно глянула на його ноги. — Так! Зівсім певно!

— А ноги?

— Не маєте цілої стопи в правій нозі, а в лівій обірвана пята.

— Не буду могти ходити?

— Будете ходити на милиці!

— Як гарно! — І його очі заясніли радістю.

Із зачудуванням глянула на нього. — І чого він радіє?

А він справді радів і тішився. — Як гарно! — думав. — Я буду жити, буду навіть ходити,

тільки що на милиці. Як багато я щасливійший від других, а вже найбільше від тих, що погинули там, у тім пеклі. Я міг так само втратити життя, а втратив тільки ноги.

І нагадалося йому, як люди, побачивши каліку, говорять нераз: — Ах, краще було йому згинути, як так мучитися!

Сміявся тепер із того. Може бути, що краще було би для тих, що жиють повним життям, для тих, що користають зі всіх радостий його, як би той каліка був згинув, як би вони не мусіли дивитися на нього, як би він не разив їх самолюбства своїм каліцтвом. Та сам він певно воліє своє злиденне життя як смерть. Хай вони спробують убити його, то він буде боронитися може завзятійше, чим кожний здоровий. Бо життя це таке велике добро, що відчувати його одним лише змислом, одним лиш, однісіньким нервом, це вже велике щастя.

І втішався й радів тим, що остало йому, тим, що жиє. При перевязках зносив терпеливо біль і, дивлячись на свої окалічілі ноги, думав, що могло бути далеко гірше, міг цілком не мати. а навіть міг зовсім не жити.

Та ні разу не приходило йому на думку, що міг їх не стратити, що міг остати таким же здоровим, як був колись. Не приходило йому на думку питання, хто мав право забирати у нього його здоровля й кому стало лекше від того, що він став калікою?

Радів тим, що мав, а не думав про те, що стратив.

Так минали дні та тижні й рани гоїлися. І одного дня доробили йому деревляну стопу, а до другої ноги ґумову пяту з двома залізними прутами, які своїми кінцями спиралися поза черевиком о землю та підтримували тіло, щоби не впало на зад.

Спершися на милицю, з палицею в другій руці, поволі обережно вийшов у сад. Сів на лавочці. Золоте сонце любовно взяло його в свої теплі, лагідні обійми, а він, усміхаючися, водив довкруги очима й на його віях зажемчужилися дві слізки радости. Широко втвореними очима цілував сонце, цілував небо, цілував зелень дерев і квіти пестрі цілував на грядках та сміявся. А обличям котилися радісні, веселі, самоцвітні сльози.

— Я виджу тебе, красо, я розумію, відчуваю тебе! Я жию!

Вкінці прийшов час, що мусів опустити шпиталь і як военний інвалід їхати до дому. Був усе так занятий собою, що ніколи не думав, як прийме його світ. А тепер ішов вулицею, тяжко опираючись на милицю й ценькаючи залізними підпорами. Поволі, неповоротно, хитаючися з боку на бік, але з радісним обличям чоловіка, якому хтось вдруге подарував життя. Прислухувався до розмови людий, заглядав їм у вічі, усміхався до них. Бачив у їх очах вираз милосердя, та не зважав на це.

Підчас їзди потягом не міг обігнатися від настирливих питань тих, що їхали з ним: Де він ранений? Чим? Чи дуже боліло? Потім кождий новий, що випитував його, хитав сумно головою й казав до всіх: — От, нещасний!

— Ні, я ще щасливий! Щасливий, бо вирвався з того пекла живим. Яж маю ще руки, маю очі, а в ногах тільки стопу й пяту обірвало!

Та вони недовірчиво гляділи на нього й зітхали.

Над раном доїздив до свого рідного міста. За хвилю мав висідати. У перший раз мигнула йому через голову думка:

— Як приймуть мене?

Перший раз почув у серці трівогу. Ту жила та, що колись любив її, а потім при війську немов забув за неї. Та він чув, що той, дорожним пилом припалий цвіт кохання, розцвітае в ньому і трівога пройшла його серце: як прийме вона його? Може, як ті, скаже: „нещасний" — і відійде?

Приїхав. Вийшов з потягу та йшов містом. В передранішній тишині грімко стукала в хідник милиця й дзенькали залізні прути-підпори.

Нагадав одну таку досвітну годину: неперерваний рев пушок і стрілен, що крок, що хвиля кріваві вогні вибухів, клекіт крісів, свист куль, зойки, стони й люди зі шалом божевілля в очах біжуть на себе.

— А я таки знов бачу тебе, мое родиме місто! — шептав тихо й знова радісь пройняла його.

На рогах вулиць горіли світильники. Час від часу переходив якийсь прохожий. У великій світлиці для забав горіли ясністю вікна й здалека чути було музику.

— Вечерниці — подумав. Підійшов близше, глянув у гору на освітлені вікна й хотів увійти.

Сильнійше стукнула о камінний поміст милиця, острійше дзенькнули залізні підпори й голосний відгомін полетів вздовж блискучих стін коридорів. Налякався того голосу й завернув. Глянув на свої обірвані ноги та тихо прислонився до холодної, марморної стіни.

Солодко, розмрійно, пестливо неслися далекі згуки вальса.

І стала йому перед очима велика, ясна світлиця. Десятки пар у вирі танцю. Задивлені в себе, захоплені собою, потонулі в ритміці рухів і згуків. Між ними він і... вона.

Ясні, лелійні згуки вальса колисали його душу, співали йому пісню минулих днів.

Гості почали вже виходити. Відійшов на другий бік вулиці, в тінь. Виходили з веселим гамором. Шелестіли сукні, блестіли очі. Ось знакома пара. Притулені до себе, задивлені в себе сяючими від кохання очима. Сміються. А он... вона... Іде з мамою і з якимсь паном під руку.

Зірвався. Хотів підбігти до неї. Стукнула милиця, дзенькнуло залізо й він безсило оперся о дерево. Подивився ще раз в слід за тим високим, струнким чоловіком, що повів її під руку й з його грудий вирвався розпучний стон. Побачив ту велику ріжницю, побачив і зрозумів ту велику пропасть, що була між ним—калікою, а тими здоровими людьми.

— Я не маю вже права до любови... я маю право лиш до милосердя!...

І тихим риданням захлипав у його грудях безмежний жаль.

І перший раз вирвалося з його розжалобленої душі питання: — За що?...

Знов застукала милиця по твердих хідниках. Пішов далі. Сів у міському саді на лавочці.

— А може красше задати собі смерть, чим так жити калікою? — спитав себе нагло.

Глянув довкруги й усміхнувся.

Зза обрію викотилося веселе сонце. Сипнуло на нього золотим промінням, гладило його обличя, цілувало його уста, рожево-золотим усміхом ранку витало його.

І в його очах знов засяла тиха радість життя...

1 XII., 1921 р.

Шпіон.

Була ніч. Великими платками падав вогкий, перший сніг. Нічна пітьма заливала, гасила білі вогники сніжин і поволі сама від них біліла.

Мав уже ворожі окопи за собою. Ще тільки перекрастися через перегороди з колючих дротів, перебігти межифронтову полосу й буде вже безпечний. Знав добре околицю й був певний, що цим яром перейде непомітно, як попереднього разу.

Нараз почув десь близько за собою крик: — Стій!! Стій, бо стріляю!

Цей крик черкнув гострим ножем по його нервах, пронизав його своєю холодною рішучістю.

Припав до землі. Завмер.

Не мав куди втікати. Перед ним бовваніли густі, поплутані купи дротів, за собою чув скорі кроки ворожих жовнірів. Думав, що може не знайдуть його. Та по хвилині почув над собою крик і лайку, хтось копнув його та приказав іти зі собою.

Вийшли з яру.

— Коби хоч наші почали стріляти, — думав собі — може би повтікали.

Та мов на перекір йому стелилася по далеких полях безголоса тишина. Ніде ні стрілу. Мов би боялися люди, щоби не сплямити цего пер-

шого, білого снігу людською кровю. Німо лежали напроти себе окопи та слухали, як з тихим шелестом линули з неба білі сніжини й мягким цілунком клалися на скрівавлену землю.

Та не втерпів мабуть ангел смерті й узяв в обійми того, що його вже давно обмотав своєю сіттю.

Сіттю смерті.

Його, — шпіона.

Коли перший раз предложили йому йти на той бік фронту на розвідку, згодився по короткій надумі. Розважав добрі та злі сторони своєї задачі. Не буде вже стояти в окопах і не буде кожної хвилі наражений на смерть від ворожої кулі, від ворожого стрільна, не мусітиме йти на ворожий баґнет, вамірений у його грудь. Його стягнуть у запілля, повчать усьому, переберуть у селянську одіж, він перекрадеться через фронт, вивідає, що треба й вернеться. А тоді дістане за це гроші та кілька тижнів відпочинку. Правда! якби його зловили вороги, то за шпіонство розстрілялиб. Та він не дасться зловити. Він уроженець цих околиць, знає тут кожну стежину. Скалистий яр, певно мало обсаджений і ним він перекрадеться. Та найважнійше це, що там зараз за фронтом, під ворожою інвазією лежить його рідне село. В ночі, щоб ніхто не помітив, застукає в віконце рідної хати, звитається з жінкою, з діточками.

І першим разом удалося йому знаменито. Вивідав, що було треба та кілька ночий був у себе дома. Жінка. Діти. Перший раз по двох літах бачився з ними. Радість і плач... Сльози та сміх...

...А потім вернув. Дістав заслужені гроші й два тижні спочинку.

Тепер вертав із другич звідів. Ніс у грудях приємне почуття, що добре виконав свою задачу,

а в серці солодкий спомин про діти, про жінку. І в темну ніч, як падали великі, вогкі плати першого снігу, перекрадався на свій бік.

Його зловили. Знайшли записки.

— Шпіон! — впало гостре, тяжке слово з уст сотника й смертельною дрожю пршибло арештанта.

— Пильнувати його, а завтра під полевий суд!!...

Навіть не пробував оправдуватися, викручуватися. Якесь отупіння й безнадія огорнули його. — Вже все пропало!

Його завели в землянку й поставили коло нього стійку.

Безсило опустився на землю, затиснувся в кут. Ніяка думка не ворушила його мізку. Бездумно, безвільно задивився в темряву...

...А потім, там у темряві, побачив якісь чорні, маленькі пятна. Страшні, грізні зближаються до нього. Сміються, підморгують своїми мушками, тішаться новою жертвою. А за ними смерть. Скалить до нього страшні зуби, блимає чорними пятнами порожніх очий.

— Ти вже мій! Вже мій!

Затремтів. Смертельний жах затріпотав над ним своїм ледяним крилом. Дзвонив зубами. Кидався. Хотів прогнати страшний образ зперед очий, але не міг.

— Ти змерз? — почув над собою голос вартового.

Принишк.

— Чогож дзвониш зубами? Ти певно хворий? Щож, мусиш почекати до рана!

Вартовий відступився і знову його чорний сілюет вирізався на яснім тлі входу. Знов тишина і знов чорні дула заскакали в темряві.

— Візьми мій кожух, бо ще замерзнеш!

Почув на собі теплий тягар кожуха й обгорнувся ним.

Вартовий походив кілька хвилин і знов спитав:

— Ти звідки? Маєш родичів, жінку?!...

— Жінку й троє дітий — відповів тихо, бо побачив їх усіх перед собою. Радісних, веселих, так як були тоді, коли витався з ними. Відповів, бо чув у голосі вартового тиху приязь і співчуття, бо хотів прогнати від себе страшні примари смерті. А вартовий говорив:

— А в мене одно тільки, маленьке. Я перед самою війною оженився. Синок. Михась.

— І в мене син Михась...

Замовкли. Мовби щось невимовно болюче задраснули в своїх серцях і той біль не давав їм говорити. Потім вартовий знов спитав. Тихо. Лагідно.

— Ти справді шпіон?

Не відповів нічого. Лиш та мовчанка відповіла за нього.

— То зле! — Голос вартового якось завагався, а потім тихше мов мимовільно прогудів: — Розстріляють!...

Сіпнувся від того слова й знова розсміялася йому в очі смерть.

— Чуєш? Розстріляють!...

— Усе пропало! — І почув у грудях великий жаль. Якийсь тусок незглубимий зашарпав нараз його серцем.

— Діточки, мої бідні!

Плакав і розповідав вартовому. Все! Все! Як він був заможним господарем у селі, як його любила його молода жінка, як його любили його маленькі діти. Як прийшла війна й він мусів іти стріляти людий. Все! Все!

Безрадно мовчав вартовий. Та почув арештант, що на його устах висіло те страшне співчуваючо-зрезиґноване слово: — Розстріляють!

— Втікти! Втікти! — забилася нараз думка в його мозку. — Вбити вартового й утікти!

Здрігнувся, сіпнув собою від тої думки, що вогнем опалила його душу.

— Холодно! — сказав вартовий і присів коло нього. Накрилися одним кожухом.

А він хотів крикнути, щоби не сідав коло нього, хотів відтрутити його від себе, але мовчав і не рухався. Чув на собі тепло його тіла й здрігався від нього, а в души палила його страшна думка:

— Убити й утікти!

Кидався, відганяв її від себе, втікав від неї. Та вона гонила за ним і кричала: — Або його смерть, або твоя, завтра розстріляють тебе, як ти не вбєш його й не втечеш!

— Ти хворий! Дрожиш цілий! — промовив печаливо вартовий і обтулив його кожухом. Потім зітхнув. Був безрадний. В нічім не міг помогти йому. Задумався. Полетів думками в свою маленьку хатину, в темну кімнату. Може й вона, його Настя, не спить тепер... Може думає про нього...

— Сиди спокійно! Не кидайся! Накрийся добре кожухом. Незабаром буде зміна і знов будеш мерзнути!

Накривав його, обтулював, як хвору дитину.

А в души арештанта реготалася смерть:

— Чуєш? Незабаром прийде зміна й усе пропало. Або твоя смерть, або його. Вибирай! Чуєш? Бо я вже в тобі! Ти вже мій!!...

І чув її голос у своїм тілі.

А там з кута, із темряви дивилися на нього його діти. Усміхалися й кликали його до себе, до життя.

Смерть. Холодна смерть засіла в його грудях.

— Убий! Це не гріх! Тепер війна! Він твій ворог. Він сам може завтра буде стріляти до тебе цим крісом, що держить його в руках. Він ворог. Убий, а будеш жити, втічеш до своїх і будеж ще героем! То не гріх! Убий!

Щось бунтувалося в нім, щось кричало, щось сіпалося в його грудях: — Ні! Ні! — Та все тихше, все слабше..

І знов зачорнілося перед його очима спрямоване на нього крісове дуло. Так близько... близько.. Ось, ось стрілить і вбе... А смерть кричить: — Убий, бо вбю тебе!

І нараз він почув, як обірвалося щось у нім, як зникла десь його воля, його думка, а лишилося те одно вогненне слово: — Убий! — І одно нестримне бажання, розпучний порив: — Жити! Непереможною силою взяли його за руку й тихо, легко повели її все вище, вище по грудях вартового...

Почув під пальцями мягку, теплу шию... Стиснув. Судорожно, ціпко мов залізними щемками...

Тиснув і чув, як поволі уступала смерть з його грудий і переходила в тіло вартового.

ЗМІСТ.

ВИДАННЯ
ЧЕРВОНОЇ
КАЛИНИ

Ч. 5.

Василь Софронів.

Під сміх війни.

НАРИСИ Й ОПОВІДАННЯ.

Львів-Київ 1921.

ЛІТЕРАТУРНА БІБЛІОТЕКА „РУСАЛКИ“.
ВИПУСК VII.

Василь Софронів.

Під сміх війни.

НАРИСИ Й ОПОВІДАННЯ.

Львів-Київ 1921.

ВИДАВНИЦТВО „РУСАЛКА“.

ДРУКАРНЯ СТАВРОПИҐІЙСЬКОГО ІНСТИТУТА
під управою Ю. Сидорака.

Пиши!...

Не міг позбутися тієї думки!..

Зявлялася зовсім непрошена і сверлила його мозок своєю влізливістю й однотонністю.

— Треба щось написати! Треба щось написати! Ти мусиш написати якийсь твір!

Спершу сміявся над нею і злісно викидав її. Видавалася йому дуже смішною, а заразом боявся, що вона кепкує собі з нього, тому й викидав її.

А вона знов вертала і знов шептала йому:

— Треба щось написати! Напиши що! Ти маєш талан!

Зачинав тоді з ким небудь балачку, щоби відігнати її. Не вірив їй, не вірив у свої сили...

Та вона все зуміла найти в нього вільний час і для себе. Нахабно проникала мозок і просила його:

— Спробуй! Напиши що!..

Він боровся, однак вкінці побачив, що в нього замало сил.

— Щож я напишу? Про що я напишу?

— Подумай! Подумай трохи й напиши! — благала думка.

Хвилю вагався. Потім сів на лавці під високою грушею, сперся плечима о її грубий, потрісканий пень і замкнув очі.

Хотів думати.

Та думки десь розбіглися, розсіялися.

Сидів довгий час неповорушно. Отвирав на хвильку очі, глядів прижмуреним зором на заходяче сонце і знов замикав їх. У замкнених очах відбивалося червоне пятно сонця на чорнім тлі. Дивився на нього, поки не зникло. Потім знов піднимав сонні, тяжкі повіки і знов замикав, щоби дивитися на червоне пятно на чорнім тлі.

Аж сонце зайшло.

Встав і з лекшою душею пішов у хату.

— Ну видиш?! Я навіть думати тепер не можу! Чогож ти хочеш?!

Вона не зневірилася. І так було дальше.

Він поволі привик до тієї думки. Привик майже що вечера сідати під грушею на лавці під високим дубом, що ріс самітно на горі за селом.

Часом думав.

Думки мальовали йому картини.

Дивився на них очима душі.

Та колиб хто спитав його про що він думав, що він бачив, не міг би на це відповісти. Тілько відривки, фраґменти блукали по його памяти і скоро затиралися.

Знав тілько, що були веселі, чаруючі своїм усміхом, приманюючі як саме щастя, як життя, яке бачив у своїх мріях.

А часом дивився.

Широко отвореними очима дивився кругом себе. Спостерігав усе. Помічав кожну стеблинку гнучкої трави, кожну крапельку вечірньої роси на доспілім колосі, кожну стулену до сну головку лілієвого дзвіночка, кожний легенький рух синього блавату.

Синього як небо.

Як небо його молодої душі...

Був ясний, тихий вечір.

Вийшов на гору й оглянувся.

Потонув у морі краси. Пив її очима, цілував зором, обіймав душею своєю. І пяний нею сів під високим самітним дубом. Обняв його, притулився до нього обличчям і примкнув очі.

А там у душі бачив дальше червону заграву неба, горіючі багром води ріки, золотисті поля, хвилюючі збіжем аж ген по темний, ґранатовий вал гір. І бачив тихе село під горою.

— Напиши що! — прошептала думка.

Усміхнувся їй на привитання.

Він знав, що вона прийде. І знав, що друга думка відповість.

— Що написати? Про що писати?

Лагідно шелестіло листя самітного дуба. Щось тихо, тихо шептало до нього.

Напружено вслухався в той шелест, хотів зрозуміти його.

І ніжно поплила бесіда старого дуба.

Не бачив, що зродилася вона в його власній душі, бо чув виразно кожне її слово, як спливало зі шелестячих листків і падало в його душу.

— Будь співцем краси! Будь співцем щастя й любови!

Заховав ті слова глибоко в серці, оповив їх серпанком мрій, приголубив рожевим усміхом любови, якої так богато було в його груди.

І вже не приходила більше самовільно до нього.

Він кликав її в години сумерку, радився з нею і снував мрії. Хотів стати співцем краси, любови і щастя.

Мав віру в свої сили.

Сидів у військовім одінню під старим, самітним дубом, як чотирі літа тому назад.

По задуманім обличчю снувався смуток... Молоде серце зранене горем...

Легким, розвійним хороводом пролітали перед ним спомини.

А від синіх гір неслося пугукання гармат, перекликувалися кріси й хихотіли скорострілі.

Полем промайнув легіт, заколисав високим збіжем і зашумів у зеленім листю дуба.

Слухав як тоді...

Та слів не було!

І перлиною скотилася сльоза по змученім обличчю!

— Промов до мене!

Тихо шелестіло листя, та слів не було.

Плакав.

— Твої давні слова... Ти чуєш там далеко сміх? Пекольний сміх війни?

— Це життя сміється над нами...

Припав до землі, мов хотів захистити себе перед тим сміхом.

Грубе коріння пригорнуло його до себе.

А дуб шумів. І в шумі тім почув він тепер слово.

Одно, одніське.

Мов тихий приказ, мов слово прохання:

— Пиши...

Почав писати...

Під шум самітнього дуба, під сміх війни.

20. V. 1921 р. Більче золоте.

Наступ.

Двома довгими кривульками чорніли закопи на двох протилежних горбах. Тягнулися полями та нивами, що хвилювали доспіваючим збіжем ген, ген на право й ліво в незнану далину. А всюди, куди йшли, зазначували свою приявність майже ніколи не вгаваючим клекотінням крісів і ревом пушок.

Ще сонце спало, як ішли до наступу. Скулені, хильцем сунулися в розстрільній, а ноги за кожним кроком мов приростали до землі.

На сході рожевіло небо. Чимраз виразніше виступали чорні сілюети жовнірів. Кругом німа тишина, тільки шелестіло під їх ногами високе збіже і безнадійним шепотом жаху й одчаю нісся за ними їх стриманий віддих.

Бігом. Довгий ряд чорних тіний заскакав, заколисався в півсвітлі досвітку й тихим стоном відізвалася земля.

В тім стріл. Оден. Другий. Третій. Потім чимраз більше і більше.

Тут зойк раненого, там роздираючий душу стон і останнє зітхання конаючого...

А вони бігли дальше.

Дикий, божевільний, невтишений крик піднявся в небо, трясся звірячим завзяттям, дрiжав передсмертним жахом. Котився безмежними полями як далекий гомін бурі. Гурра-а-а!..

Гурра-а-а!..

Нараз замовкло все. Затихло так, як затихають розгукані струни арфи, коли мистець покладе на них свою певну руку й застановить їхне дрожання.

Одна коротка хвиля тишини. Тієї тишини, що кров стинає в жилах, що кліщами страху стискає серце, що мракою божевілля заслонює розум.

В ній чується подих смерти.

Одна хвиля. — І мов звірі кинулися на себе. Кололи одні друхих баґнетами, рвали тіло зубами, розшарпували пазурами.

Над полем битви співала смерть свою побідну пісню.

Нісся її спів понад роскішні, зелені поля, понад дрімучі ліси все дальше й дальше, ген на далекі села. Хилялося до землі буйне збіже, тремтіло листя дерев і сумно шуміли сосни, слухаючи цієї пісні. А на далекі села доносилася вона як тихе квиління хворої дитини, як тихий придушений стон, останній шепіт: „Мамо!“... „Мамо!“...

Віч-на-віч смерти.

Бігли проти себе, однак майже цілком оден другого не бачили. Не могли відірвати очей від того холодного, сталевого блеску, що його кидав баґнет противника. Він пожирав усю їх увагу, був одиноким змістом їх думки.

Ні! Думки в них не було! Вона притаїлася в самім кутку їх свідомости й дала волю відруховій й інстинктові. Грізний блеск все наближався, а за ним сунула якась сіра маса. Лише стільки виділи оба противники.

Сухий тріск зудару двох крісів збудив їх думку. Стояли проти себе груд о груд і дивилися собі в обличчя. Кріси прошили порожнечу і виставали своїми довгими баґнетами поза них. Якесь здивування малювалося в обох на лиці, а очі мовби питали: „Чого ти хочеш від мене?"

Обидва були молоді, повні сил. Оден чорнявий зі смаглим обличчям, другий мав сині, добрі очі й русяве волосся.

Хвильку стояли так проти себе. Нараз одна страшна думка прошибла їх мозок, засвітила їх очі блеском трівоги і лютости: „Він убе мене!"

Кинули кріси і вхопилися дужими руками. З уст точилася піна і блискали білі зуби.

Чорнявий був дужший. Клячав колінами на грудях противника і давив з цілої сили за горло. Його очі дивилися на свою жертву, мов чекали, коли застигнуть на ньому останні сліди життя,

однак все більше і більше зникав із них всякий відблеск думки, а замісто неї малювалася в них пуста, бездушна порожнеча. Пальці стискалися все кріпше.

Кілька конвульсійних рухів і обличча поконаного почало синіти, очі зайшли смертельною мрякою.

А він впивався пальцями в посинілу шию і вдивлявся божевільно порожніми очима в мертве лице.

* * *

Було по бою.

По полі блукали дикі зойки, тихі стони, благальні мольби ранених.

Коло одного трупа клячала постать, здавалось, здорової людини. Це був чорнявий жовнір. Перебирав у руках маленький медалик Пречистої і сміявся до себе тихим, божевільним сміхом.

— Ха-ха-ха!... Тобі певно мати дала його! Як талізман!.. Нічого тобі не поміг! Ха-ха-ха!

Тихими хвилями котився його сміх, мішався з дикими зойками, плакав одчайним риданням божевілля.

— А може від дівчини? Ха-ха-ха! Я також мав дівчину. Мала такі сині, добрі очі як ти!... Ха-ха-ха!...

— А твоя мати буде плакати за тобою, чи ні? Бо моя буде! Ой, буде! Бо я одинак. Ха-ха-ха... Одинак!...

Положив медалик на розхрістані груди трупа і сміявся щиро, як дитина.

— Чекай, я ляжу собі коло тебе! Будемо лежати як два брати... Ха-ха-ха!... Як рідні брати! Ха-ха-ха... На віки...

Глухий гук стрілу. І затряслося останнє харчіння скону, мов останній вибух його божевільного сміху.

Більче золоте. 10. і 11. III. 1921 р.

Там мама жде...

Табор воєнно-полонених.

Ряди дощаних бараків, брудних, понурих, опущених, як ті, що в них жиють. Кубло смутку й тоски, гніздо чорних дум і розпуки. Вузкими вуличками бродять люде. З очей пробивається мука, обличчя счорнілі, схудлі мов мертвецькі, безсиле тіло вкрите лахами.

Дамян нічим не відріжнявся від других. Мав червонаво-зелений військовий плащ, перепалений парою відвошівні, пімняту шапку, подерті черевики, пообвязувані шматками. Бліді, посинілі уста якось судорожно стискалися немов від болю і легко тремтіли від холодного осінного вітру. В очах море туги й німої розпуки.

Бродив як і другі безцільно по таборі і тряс-ся від студени, щоби тільки не сидіти цілий день у бараці. Заходив туди лише час від часу, щоби трохи загрітися. Лягав тоді на свої дві дошки, визначені йому на спільній причі і старався за-бути, не відчувати нічого. Та це було неможли-вим. Темне нутро бараку з трьома поверхами причи дусило його своїм їдким сопухом людського поту, сирости і гнилі, а в жолудку щось ще дуж-ше рвало, драпало, ще дужше, гризло внутрен-ности. Це був голод. З жолудка підносився все

висше, бушував у грудях, давив за горло, закрадався до мозку і стискав його мов кліщами до незмірного болю. Дамян затискав тоді зуби, замикав очі і лежав непорушно, доки міг. Потім знов зривався на ослаблені ноги й хитким кроком вибігав на двір.

Він нічим не ріжнився від других. Так само як всі тиснувся рано до кітла з брунатною, гіркою течею, яку називали кавою, так само стоячи, зараз таки коло кухні, виїдав воднисту юшку, яку давали на обід, з такоюж жадністю випивав вечірню каву, закусуючи восьминою малого хліба.

Був такий, як подавляюча більшість усіх, що мовчки носила в грудях пекло страждань і корчилася від мук голоду.

А була між ними і меншість, були виїмки, якими всі погорджували. Це були ті, що не вміли, не мали сил терпіти. Вони снувалися цілий день по таборі шукаючи за їжею, або жебрали її у сторожі, яка їх пильнувала.

Їх можна було видіти, як ранками шпирали по смітниках, шукаючи за яким окрайком хліба, або недогриженою кістю, яку може котрий ворожий жовнір викинув на смітник, їх можна було видіти коло кухонь, як бабралися в ровах з помиями і відпадками, їх можна було все застати коло маґазинів, коли виладовувано провіянти, де вони зі звірячою завзятістю, серед побоїв сторожі кидалися на ваґони, щоби вкрасти яку бульбу і зараз таки її зїсти.

Це були ті, що не мали вже сил терпіти; голод перемінив їх у звірів.

Найбільше боявся Дамян надходячої зими. Пересидів уже в тім таборі весну, літо й осінь, та думка про зиму наповняла його неописаною трівогою. Чув, що не перетрівае її в холоднім бараці, під одним подертим плащем.

Та зима не барилась. Забіліли морозним інеем кільчасті дроти, в тверду груду стялися болотяні калюжі вуличок, а на крилах вітру легонько спадали поодинокі пластинки снігу.

Дамян не показувався вже на двір. Лежав на своїх дошках, обнявши голову руками, і не думав нічого. Не ставало йому вже думок, якіб його цікавили. Давнійше займав думку споминами. Та коли майже кожна днина його життя була вже по кілька разів переглянена, оцінена, оплакана бодай зітханням жалю, зненавидів він їх, як щось, що ще гірше пятнувало його теперішнє горе, що збільшувало його тугу за волею, за поворотом давних, радісних хвиль.

Давніше він мріяв богато. Мріяв про волю. Мріяв про те щастя, яке чекае його, коли він верне в рідне село, коли стрінеться зі старенькою мамою, коли впаде їй на груди і буде плакати як дитина. Та що-ж варта мрія не натхнена, не посвячена надією на її сповнення. А надії було в Дамяна чимраз менше.

Він боявся зими.

Одного дня хтось крикнув йому: — Дамяне! маеш лист.

— Лист! Від мами! — шибнула йому через голову думка, й очі засвітилися радісним блеском.

Це був перший лист, який він дістав з дому. До тепер ділила його від рідного села боева лінія, а от перед місяцем ворог заняв його село і з його сторін почали доходити листи.

Дріжучими руками отвирав лист, а думками витав стару, прибиту горем маму-вдовицю, цілував ті струджені худі руки, що певно притискали до грудей той лист, віддаючи його на почту, цілував ті добрі, тихі очі, що певно не одну сльозу пролили за ним.

— Сину мій единий, соколе мій ясний! —

читав, а дві сльози тихо котилися по виснаженім, худім обличчю.

Читав і на стрічу сльозам промайнула ясна, радісна усмішка.

Всміхнувся може вперше за час неволі. Писала йому, що зробила прошення, щоби його звільнили.

— Боже! Невже справді він може бути невдовзі вільним?!

Схопився за груди, бо здавалося йому, що серце розірве їх своїми ударами.

Вхопив шапку й побіг перед канцелярію табору. Там у вікні висіла картка з назвисками звільнених. Перечитав її кілька разів, але його між ними не було.

Дні минали. Дамян що дня ходив перед вікна канцелярії дивитися, чи його не звільнили, але дарма.

Морозний вітер гнався по пустих тепер вуличках табору, мів клубами снігу, грав на кільчастих дротах якусь тиху, жалібну мельодію.

Надія, яка завитала була в душу Дамяна, поволі зникала, а на її місце вдиралася зневіра.

Зближалося Різдво. Дамян чув, що чимраз більше слабне. Вічний голод і зимно, що страшно докучувало їм у майже неопалюваних бараках, виснажувало всі його сили. Зрезиґновано вичікував, коли прийде смерть і забере його, як забрала вже многих товаришів. Та вона не приходила, а дні минали.

— Дамян Роляк звільнений! — почув він одного дня чийсь голос у дверях бараку. Був день перед Святим Вечером.

Дамян не вірив своїм ухам. Потім скочив з причі і що мав сили побіг до канцелярії. Не задержувався перед вікном, а вбіг прямо до салі, де за столами сиділо кількох писарів.

— Пане! я звільнений?

— Як називаєтеся?.. Так! Сьогодня відходить транспорт. Можете ще вечером відїхати!

Вибіг з канцелярії. Сам дивувався собі, звідки набралося в нього стільки сил? Не чув вже ні голоду, ні зимна. Ходив по бараках, прощався зі знакомими, не міг діждатися того вечера. Ще тільки смеркало, як чекав уже під канцелярією, щоби не спізнитися. Чекало їх там більше. Цілий сьогоднішний транспорт.

Вкінці покликали їх. Дали їм документи і вони опинилися за брамами табору, на волі.

Ішли через місто як похід мар, як страховища. Та очі їх горіли радістю, всміхалися кожному стрічному, хоч ті відверталися від них. Їм хотілося цілувати всіх, плакати і сміятися, кликати на весь світ, щоби всі знали про їх щастя, про їх радість. Та холодні, байдужі погляди прохожих казали їм: — яке нам діло до того? Ішли мовчки, а кожний тулив голубив у своїй душі те саме почування радости, кожний мріяв про ту недалеку вже хвилю, як він стрінеться зі своїми рідними.

Всіли на залізницю і їхали всі разом. Дамян мав перед собою майже цілих два дні дороги. На Святий-Вечір вже не потрапить, коби хоч на перший день Різдва добрив. Молився в душі Богу, щоби додав йому сили. Не мав коло себе ні кусника хліба, ні сотика при душі.

—Ще два дні без їди! Боже, допоможи мені!

Першу добу їхали всі разом. Другого дня вечером приїхали в велике місто і тут розїхалися. Дамян остав сам. Мав ждати кілька годин на свій поїзд Нз другий день рано буде дома.

Голод страшно докучав йому. Лежав у ждальні притиснувшися до стіни, сціпивши зуби. Нічого не чув, нічого не знав, тільки те, що він голоден, що дальше так не видержить. Очі го-

ріли горячкою, тіло дріжало, хоч у ждальні було тепло.

— А сьогодня дома Святий Вечір — шибнула йому через голову думка. — Мама там жде мене зі святою Вечерею!..

Чув, що ще хвиля і зімліє.

Зволікся з помосту й хиткими кроками підійшов до якогось пана. — Дайте шматок хліба!

В очах помутилось, ноги вгиналися під ним. Почув у руках щось мягке.

Хліб! Рвав великими кусками і, непережовуючи, поликав.

Потім не знав вже, що з ним робиться. Тільки одна думка точила його мозок:

— Там мама жде! Треба йти!

Ціле тіло пашіло, очі горіли.

— Треба йти! Там мама жде на мене!

Вийшов на двір. Не чув вітру, що бив йому в лице, що сипав снігом у його голі груди.

Ішов широкою дорогою, минав освітлеві каменицї, аж вийшов за місто. Стало цілком темно.

Брив високими засипами снігу, боровся з вітром, падав і знову вставав.

— Там мама жде—шептав собі тихо і рвався з божевільною напругою вперед.

Потім упав у глибокий сніжний насип.

— Отворіть! Мамо, отворіть!—снувалася ліниво думка. — Я вже прийшов, отворіть.

Паде мамі до ніг і цілує їх довго, довго. Мама гладить його волося і шепче ніжно:—Сину мій єдиний, соколе мій ясний!

Він слухає тих слів, слухає їх лагідного подиху і легко, легко засипляє...

— — — — — — — — — — —

На мертве тіло холодним поцілунком клався сніг, обгортав його своїми мягкими обіймами і щось шептав йому тихенько.. тихо...

Більче золоте. 19. і 20. IV. 1921 р.

Я хочу жити!..

(Думки)..

— Дверці замкнені! Не можна отворити!..

— Кілько там людей?.. Чого вони хотять? Подивитися на мою смерть?..

— Смерть? Це справді мене ведуть на страчення?

— Дверці замкнені!

— Куди втекти? З усіх боків сторожа!..

— А ті люди!.. Та товпа! Чого вони заглядають у вікна карети? Хочуть подивитися, як виглядає живий труп?

— Ні! Ні! Я мушу жити! Я хочу! Я мушу! Я втічу!

— А ті втікли? Вони також хотіли... А вчера в оцій самій порі... Їх було двацять старшин, вони могли лекше втічи, чем я один...

— І за що? За що?

— За те, що ми хотіли жити?!

— Вони булиб нас не взяли в полон. Вони в полон не беруть нікого, ми мусіли перейти на їх сторону. Булиб нас усіх вирізали!

— А тепер за те свої нас стріляють. За пять, за десять хвиль я буду труп!..

— Ні! Ні!

— Музика?

— На що її? Щоб затроїти мені мої останні хвилі життя?

— „Полковника розстріляти з парадою!“

— Люди! Люди!

— Боже! Невже це можливе? Я... труп?..

— Чого вони ззираються на мене? Чому ми їдемо так поволі? Скорше! Скорше!

— Ні, поволі! Поволі! Як найвільнійше їдьмо! Хай я подивлюся на світ, на цих людей, що мене вбивають!

— Які відражаючі обличчя! Сміються, говорять! А потім вертаючи будуть росказувати собі, як їм подобалася моя смерть. Я буду, я мушу держатися! Хай не сміються з мене! Хай знають, як умирає полковник!

— Знов форма, знов форма! Все одно, що діється в душі, щоб лише форму задержати!

— Музика грає похоронний марш... мені... мені... похоронний марш...

—А за мною йде в такт відділ війська.

— Будуть вертати так само з музикою, тільки що вона буде грати народній гимн!

— А я?.. Я труп...

— Як це? Я не буду вже бачити, чути, відчувати нічого?

— Хай надивлюся хоч тепер!

— Виїзджаємо за місто! Вже десь близько!.. Вже недовго...

— А поля які гарні... небо...

— Цвіти... які чудові там цвіти!..

— Хтось рве їх! Може для мене?

— Для зрадників нема цвітів!

— А я хочу! Я також хочу понюхати їх, попестити, поцілувати їх... в останнє...

— В останнє?

— Дверці! Замкнені! Я потому! Я мушу втічи! Я мушу жити!

— Чого я весь дріжу? Не маю сили рушити рукою... коло серця щемить... ниє щось...

— Тільки думки шибають по голові.

— Нащо тих думок? Нащо чуття?

— Оттак у сні щоб убили, щоби не чути, не думати нічого перед тим! Скільки мук!..

— А там... яка краса... Небо... сонце... Ще кілька хвиль і я вас не буду вже більше бачити... А потім зариють мене... Зариють холодного трупа в землю... Черваки сточать ті руки... ті ноги... все, все!.. Страшно! Страшно мені!

— Люди! Люди! Це мене не поправить! Дайте мені жити!

— Як? Уже? Чого ми стали?

— Поляна. Вже? Отвирають дверці!

— Знов той полковник з виразом глуму і погорди на лиці голосить мені: Ми вже на місці!..

— Ні! Ні! Не піду! Хай винесуть мене! Не піду! Буду борикатися! Буду довше жити!

— Говорить про старшинську честь, про карність! Ах, карність, і при смерти карність?

— Ні, я піду, щоби сейчас втекти!

— Ноги вгинаються... не можу йти...

— Буду йти поволі, поволі...

— Як ту втекти? Відділ війська... Коло мене полковник, старшина! А там товпа!

— Може пізніше! Може як пізніше...

— Я дріжу... не можу йти...

— Добре! Добре! Чим повільніше йду, тим довше жию!

— Це вже тут?!

— Треба втікати! Треба! Треба!

— Сповідатися?

— „Ні!“

— Хто це сказав — ні? Якийсь чужий голос сказав за мене!

— Ні, ні! Не треба сповідатися! Я ще мушу жити! Я втічу! Мені простять! За що мають мене вбивати?!

— Так! Вони простять мені! В останній хвилі прийде післанець! Коби не запізно!..

— Небо! Сонце! Поля! Невже ви хочете моєї смерти?

— Моя жінка! Пращатися?

— Бідна!

— Ні, вона щаслива! Вона жиє!

— Довго поволі буду пращатися!

— Що це? Я цілую її, чи куском дерева дотикаю її уст?

— Ще одну хвилю!

— Вже? Ще хвилю!

— Ставати на місце? Я не піду!

— „Я хочу жити! Пустіть!“

— Це я крикнув? Це мій голос? Такий дикий, божевільний.. Що, я кричав?

— Де післанець моєї волі?

— Нема.. Хочуть завязувати мені очі..

— „Не треба!“

— Так, не треба! Я хочу до останньої хвилі дивитися на світ.

— Небо... поле... сонце... цвіти...

— Ще хвилька, блисне на сонці шабля, впаде команда і буде по всім!..

— Ні! Ні! Я хочу жити! Я буду жити! Я мушу жити! Вони не сміють вбивати мене!

— Серце то бє молотом... то завмирає...

— Де післанець?

— Що це? Блеск шаблі?

— „За що? Я жити хо.....“

Більче золоте 2. VI. 1921 р.

Казка про щастя.

Глибокий вечір. Чарівними сілюетами стремлять у небо високі смереки узлісся: Ґранатовий низ, чорнозелені вершини. А дальше в глибину лише неясно зарисовується кілька темних пнів, а з поміж них визирає пропасть густої темряви. Оксамітно-сине небо зарить блідими вогниками, сміється доброю усмішкою серповатого місяця, дихає безмежною глибиною, обіймає незайманим простором. По полі снується срібна сутінь, блукає поміж полукіпками зжатого збіжжа. Скупала їх золото в сизій млі, і золото потонуло зчорніло.

Тишина. Тільки легіт вється під лісом і шелестом сонної трави щось питає в смерек.

Мягко шумять, росказують смереки. Шумлять казку про щастя.

—„Був вечір як сьогодня. Їх було двоє. Сиділи під ними й співали пісню кохання. Срібним подзвінням тремтіли серед тиші поцілуї, шовковим шелестом лилася їх мова. Така мова кохання:

„Люба... — Милий...“

Золотими вогниками горіли в повітрі їхні слова, палали над ними сяєвом щастя.

Ми притаїлись. Непорушні мов закаменілі, ми слухали. Ми боялися, щоб не злякати їх нашим шумом.

Вона схилила ніжну головку на його груди.

Мов розцвіла троянда.

Пригорнув її й росказував про життя, прокрасу. Росказував їй свої мрії.

Довго, довго сиділи оп'янілі чаром любови.

Ясна віч стояла нерушно над землею.

Прокинулись. Зіллялися в довгім, палкім поцілункові. І він промовив до нас:

„Будьте свідками нашого щастя, як ми зеднались ось тут у поцілую, так у нерозривнім цілункові зіллялися наші душі. І не розлучаться ніколи! Правда, кохана?

І знов цілунок уст і душ.

Пішли. А ми благословили їх віттям у дорогу щастя. Посилали свої шуми, щоби цілували сліди їх стіп.“

Більче золоте, 1. VI. 1921 р.

Історія розкапаної будки.

Великі залізничі будинки, що чорними зарисами зазначувалися в сірій млі осінньої ночі, відбивали грімким, довгим рокотом вибухи ручних ґранат, а невгомонний клекіт крісових стрілів кидався дикими, розгуканими хвилями на високі стіни, виривався вузкими вуличками на залізниче полотно і гнався по мокрих шинах далеко за місто.

Кипіла боротьба.

Втім зпоза будинків, з темних уличок почали показуватися постаті людей. Тікали в напрямі двірця.

Безмежний божевільний переполох гнався за ними, підганяв їх своїми довгими, кістлявими руками, каламутив їх розум холодним подихом своїх крил, крижаними щемками давив їх серце.

Мусіли перебігти шмат отвертого полотна. З вуличок показалася погоня. Над головами тікаючих заграла музика куль і з глухим зойком падали що хвилі нові трупи.

— Сюди! — кликнув хтось тихо на правім крилі і кілька постатий зникло в дверех залізничої будки. Припали до землі.

— Чи ми тут безпечні? шибнула в кожного з них думка. І мов у відповідь усім роздався тріск перебитої дошки і стон.

Стріли зближалися.

Трівожний шепіт:—„хто ранений?“ — і знов протяглий стон. — „Тихо будь! Ми всі пропадемо через тебе!“—засичав чийсь голос. Болісний зойк — мамо... — і придушені згуки, мовби хто рукою заткав кому уста.

Стріли зівсім близько.

Знов стон. І в тмянім світлі осклепеної будки промайнула чиясь рука, млаво блиснув баґнет і тупий удар зіллявся з останнім харчінням скону.

— Хто там — вдерся до будки чийсь грізний голос і ножем шпигонув у серця. Хвиля страшної тишини. Тишини серед клекоту стрілів і биття сердець.

— Вперед! то якийсь раневий! Вперед! — крикнув хтось другий.

Несміла думка: — Пішли?

Скоро віддалювалися стріли, знов заревіли ручні ґранати і стало тихо.

— Певно заняли двірець! Що буде з нами? прошептав хтось.

— Над раном, як стане спокійніше перекрадемося до міста—відповів шепотом другий голос.

І знов тишина. Ледви чутно стогнав десь ранений, далеко перекликувалися кріси.

Повільно, тяжко минали хвилі. Хтось скоро перебіг попри будку. Трівожно вдарили серця й заспокоїлися.

— Були би нас усіх постріляли.

— Хто знає що дальше буде?

— Нас не знайдуть уже!

— А як би знайшли?

— То постріляють! У них полону нема!

— А в нас є? А ми з ними що робимо?

Знов понура тишина, лише час від часу хтось зітхне, хтось шепне тихо: — Боже, Боже! що то буде?

Хвилі минали. Знов шепіт:

Викиньмо трупа на двір!

Малий шелест, шамотання. Двері втворилися, замкнулися і знов тихо. По хвилі шепіт: Хтось іде!

Полотном посувалася чорна, збита маса. На двірець ішов відділ війська. Поволі, обережно посувалися наперед, спотикалися в темноті на бальки, на ховзкі шини.

— Лишили кого в живих?—питав хтось.

— Возитися з ними будемо? Вони здалися сейчас, але приказ був не брати нікого. Знаєте,— продовжав той самий голос, — як ми наступали попри цю будку, то мені здавалося, що там у середині хтось є.

— Не йди туди! Дістанеш баґнетом у груди.

— Хто там є? Виходи!

Мовчазна тишина немов зміцнила їх підозріння.

— Виходи, бо стріляю.

Будка несміло дивилася на всі сторони своїми чорними, скляними очима й мовчала,

Хтось крикнув: — за мною!

Відділ віддалився і став. Якісь постаті відлучилися, підійшли близше до будки.

Кілька рухів, розмах до мету і впали ниць до землі. Бренькнуло розбите скло, кілька ґранат впало до середини.

Божевільний крик, потім прірва вогню і пекло гуку.

Непорушно, мов скаменілий стояв відділ.

Кровю світла бризнув на них вибух, кровю відбився в їх очах.

Одна мить...

І страшним контрастом запала знов тишина, обгорнула всіх непроникнута темінь.

Більче золоте 11. IV. 1921 р.

При розстрілі.

— Та шкода слів! Ти не знаєш нашого полковника? Він приказу не змінить! — говорив Микола до свойого друга Богдана. — Це нічого страшного, адже я буду з тобою!

Богдан не відзивався. Перед його очима стояла страшна картина, яку мав він ще сьогодня побачити: десять із жаху напів збожеволілих людей просить його о життя, яке він мусить від них узяти. Він мусить сказати те, в цій хвилі таке страшне йому, слово команди: „стріль", яким відбере їм життя. Чув, що це понад його сили.

— Зачекай на мене! Я таки піду до полковника!

По якімось часі вернув. Розбитий, знівечений. Упав на ліжко й лежав непорушно, зарившись головою в подушку.

— Яка ти ще дитина! Старий дітвак! — говорив Микола підсміхаючись.—Де тобі на війну! Тепер такий час, що треба тішитися, що це не тебе розстрілюють, а ти когось!

Ходив по кімнаті широкими кроками й підсвистував веселу пісоньку. Богдан не міг слухати цього свистання. Він видавався йому пронизливим, гадючим свистом кулі, що летить, ле-

тить десь здалека на нього, він вичікує її смертоносного удару, тремтить перед нею, хоче втікати, але не може. А куля свистить, летить на нього.

Схопився, взяв шапку й вибіг на двір. В його мимолетнім погляді побачив Микола стільки смутку, стільки розбитої горем душі, що сердечно жаль стало йому товариша.

— І чому полковник не дав мені команди, а йому?

Зближалася третя година, о котрій мало відбутися страчення, а Богдан не приходив. Микола ходив неспокійно по вулицях, заглядав у всі закутки, та дарма. Знайшов його вкінці за містом у якімось саді. Сидів непорушно, спершись лицем в обі долоні. Микола схопив його за руку й мов дитину повів на кватиру. Скоро припоясав йому револьвер і потягнув у напрямі тюрми.

Ішов тихо, спокійно, не оглядаючися. Без свідомости, без волі.

Очі дивились у далечінь.

Зближалися до тюрми. Свідомість поволі повертала. Нагадав, що має за хвилю статися. Але йшов дальше, мов погодився зі страшною думкою.

З далека побачили перед брамою тюрми купку людей і блиски баґнетів.

— Миколо, я таки не можу. Я зачекаю тут, а ти виправ їх наперед, хай ідуть. Я піду так, щоби мені не треба було їх бачити.

Микола не сперечався. Залагодив усі формальности й виправив відділ наперед. Сам лишився й ішов здалека з Богданом.

Богдан ступав мовчки. Не думав нічого. Чув, що до нього говорив щось Микола, розумів слова, однак не міг схопити цілости, запамятати собі цілу його думку.

— Ти не цікавий подивитися на них? Вони тепер цілком спокійні. Їм сказано, що їх ведуть тільки в другу тюрму. А тоді як скажуть їм на полі стати в ряд, о тоді непріємно їм зробиться. Дуже цікаво дивитися тоді на таких людей. Ти не погоджуєшся? А я тобі кажу, що цікаво, хоч і моторошно трохи робиться на душі. Я вже богато разів був при такім, але ще цілком не призвичаївся. Там є між ними один дідок старенький, зі сивою бородою. Розказує кожному, що його скоро випустять, бо в нього є син старшиною в нашому війську, а він сам, не тільки що не шпіон ніякий, а противно діяльний наш патріот. Каже, що його увязнили тільки через пусте непорозуміння й зовсім без допиту привезли в цю тюрму. Не знає бідолаха, що ту так само без допиту його й засудили. Тепер вистарчає сам закид. Шкода, що я не запитався, як його назвисько.

Богдан мовчав. Ішов блідий, з натяненим мов з воску обличчям. Уста дріжали. Дивився в землю.

Вийшли далеко на поле. Втім спереду почули гомін. Чимраз сильнійший, все більше дикий. Нісся полями мов плач, мов стон, мов крик розпуки.

Богдан відвернувся, щоби не видіти гуртка людей, що з далека зарисовувався на зеленім тлі левади. Микола подивився на нього і махнув рукою.

— Ти значить не підеш дальше? Я маю перебрати від тебе команду?

Богдан мовчав.

— Після приказу! — неприродно засміявся й одійшов.

Богдан не знав, що з ним діється. Стояв схиливши безсило голову й мов удару обуха чекав гуку сальви. А гомін, жалісний дикий, зві-

рячий гомін нісся все до нього, рвав і шарпав його душу.

Не мав сили зробити кроку, щоби втекти від нього.

Не мав сили заткати вуха, щоби не чути його.

Гук вистрілу.

Упав обух. Розтолочив йому мозок, пошматував на дрібні кусні нерви, Покотився цвітяною левадою, розіллявся срібно-зеленими нивами, відбився глухо о стіни далекого, мрійливого ліса.

— Вже по всьому! — промовив Микола підходячи до Богдана. Був блідий. — Мусимо підіждати, аж поховають.

Прибіг старший десятник.

— Один ще живий! Тільки ранений в руку. Що з ним зробити? Його очі дивилися вичікуючо на Богдана, та поволі набирали виразу глуму й погорди. Бачив, що не діждеться відповіди, і звернувся до Миколи.

— Застрілити! Ми не маємо права дарувати кару! То котрий?

— Той старий, зі сивою бородою.

Пішов. Впав стріл і стало тихо, тихо.

— Вже по всьому! — прошептав Богдан блідими устами. Микола повів його на місце страчення.

— Мусимо оглянути, чи ще хто не остав живий!

Десять трупів лежало на леваді. Один коло другого. Лиця повикривлювані, очі з виразом останнього, передсмертного жаху. Мертвими зіницями дивилися на Богдана, сміялися до нього страшними білками. А він ішов від одного до другого і непритомним поглядом вдивлявся в їх обличчя.

Осібно від других лежав лицем до землі старець. Богдан підійшов до нього і якась страшна думка, страшне підозріння прошибло його мозок.

Поражаюча схожість постаті.

Відвернув обличчя трупа від землі. Крикнув, і руки витягнулися наперед мов в обороні перед страшним привидом. Хвилю вдивлявся непорушно в його обличчя. Нараз схопився і дикий, повний божевільного страху, зойк вирвався з його грудий.

— Тату!

Відскочив і відступав поволі назад, впиваючись очима в мертве батькове обличчя. Потім нагло обернувся і схопивши голову руками пігнався полем.

— Богдане! Богдане! — нісся за ним крик Миколи.

Той крик немов збудив його.

Пристанув. Хотів нагадати собі, що сталося, чого він утікає? Мутним зором глядів довкола. Побачив громадку людей і Миколу, що зближався до нього.

Нагадав усе.

Кілька скорих, поривистих рухів.

І полетіли понад цвітистими луками, обнявшись зі собою як два нерозлучні брати—гук револьверного стрілу й останній передсмертний стон...

Більче золоте 10. V. 1921 р.

Стріча.

Пустою алеєю міського саду йшло двоє людей. Золотомідним дощем капало з дерев пожовкле листя, гналося, підстрибувало на крилах вітру, мов хотіло заглянути їм в обличчя і тихо щось шепотіло до себе. Він у військовому вбранню старшини йшов під руку з молодою панночкою. Були так схожі до себе, що не тяжко було догадатися, що це брат і сестра. Тільки очі їх були ріжні. В неї оксамітно сині, мов небо української ночі, в нього як той сум, як біль, як ця туга, що залягали його обличчя. Німо, бездушно дивилися перед себе і ще сумнішим од того погляду видавалося його лице.

Каскадами золота спливало на землю втомлене сонце і срібними нитками бабиного літа неслася в даль осінна мелянхолія.

Ішла з двірця в міський сад. Хотіла відітхнути на самоті, впорядкувати свої думки, спитати себе, що робити їй тепер у цьому місті, де кожний дім, кожна вулиця навіває їй спомини щасливих, минулих днів, роздирає ще незагоєну рану. Приїхала довідатися щонебудь про свого милого. Був у полі і вже чотирі місяці, як перестав писати.

— Чи вбитий де, чи ранений, чи може знайшов иншу? — Ці здогади мучили її, затроювали їй життя, не давали їй спокою в свойому невпинному стремлінню розвідати правду. Тож тепер приїхала сама до того міста, де колись мов привид, мов мана, мов мрія рожевого ранку пролетіли їм райдужні дні кохання. Ішла вулицями, якими так часто ходила з ним під руку певна, безпечна, горда свідомістю його любови, йшла в сад, щоби на місцях свого минулого щастя приготовитися до кожного удару, що міг чекати її в домі його родичів.

Нараз пристанула. Зі саду вийшло двоє людей.
— Так, це він! — пізнала його сильну, високу стать. Трівожно вдарило серце, а думка забилась мов зловлена пташка.— Що за дівчина з ним.
Ішла скоро, майже бігла, хотіла як найскорше розвязати страшну загадку.
—Він іде цілком спокійно. Видно ще не пізнав мене. А може не хоче пізнати? — шибнула думка.
Ноги нараз отяжіли, не ставало віддиху. Несміло вже йшла вперед, очі понурила в землю мов виновата. Серце притихло. Чула, що вони вже близько. Чула, що він, її милий, її любий всього кілька кроків перед нею, але під руку з иншою. Перемогла себе, перемогла те щось, що казало їй проминути тих двоє людей мов не запримічуючи їх і глянула на них розжалобленим зором мольби, ридання й обиди.
Йшов спокійно під руку зі сестрою.
— Так це його сестра, зівсім подібна до нього! Та що це? В нього були сині очі, а в цего чорні? Він, чи не він?.. Чому не пізнає її?..
Ні, це він! Він! А очі?
— Івасю! — шепнула тихо дріжачим голосом. Він затремтів. Звернув обличчя до неї, а очі, ті чорні очі, дивились понад нею в незнану даль.
Зрозуміла все. Подалась вперед, мовби не вірила собі і безсило впала на руки його сестри. А він стояв безпомічно розставивши руки і шептав з гірким усміхом скорби й жалю за тим, що на вічп взяли йому люде:
— Замість синіх дали чорні, Наталю... Замість синіх, чорні...

Більче золоте 11. VIII. 1921 р.